

You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice

Title: *Ojciec nasz – z Biblii do języków Europy*

Author: Joanna Sobczykowa

Citation style: Sobczykowa Joanna. (2018). *Ojciec nasz – z Biblii do języków Europy*. W: M. Maciołek (red.), „Współczesne aspekty badań nad językiem polskim : teoria i praktyka”. (S. 314-328). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego.

Uznanie autorstwa - Na tych samych warunkach - Licencja ta pozwala na kopiowanie, zmienianie, rozprowadzanie, przedstawianie i wykonywanie utworu tak długo, jak tylko na utwory zależne będzie udzielana taka sama licencja.

UNIwersytet ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

JOANNA SOBCZYKOWA

Uniwersytet Śląski
Katowice, Polska

OJCZE NASZ – Z BIBLI I DO JĘZYKÓW I KULTUR EUROPY

Modlitwa *Ojcze nasz* funkcjonuje w praktyce religijnej całego chrześcijaństwa, także pod innymi tytułami: *Pater noster*, *Modlitwa Pańska* czy *Oratio Dominica*. Jezus podał tę modlitwę swoim uczniom na ich prośbę. Znajduje się ona w Nowym Testamencie w wersji Mateuszowej (6, 9–13) i Łukaszej (11, 2–4), krótszej.

Ten powszechnie znany tekst o walorach uniwersalnych może być przydatny w nauce języków i w formowaniu człowieczeństwa. Wszak „chrześcijaństwo w ciągu kilkunastu stuleci przekształciło nasz kontynent z obszaru pierwotnego barbarzyństwa w cywilizowaną Europę” (Borowski 1999, 9). W niniejszym artykule nie będę tego rozwijała.

Interesuje mnie rozwój znaczeniowy i formy (wyrazy pochodne) powstałe na podstawie wyrażenia tytułowego, pierwotnie nazywającego modlitwę. W jakich obszarach pojęciowych utrwały się wyrażenia, jakie procesy mentalne to odzwierciedla – jak się to ma do procesów sekularyzacji/desakralizacji, opisywanych ostatnio przez Alicję Nagórko w odniesieniu do języka niemieckiego i języków zachodniosłowiańskich (Nagórko 2012 i 2014). Punktem wyjścia był dla mnie stan w łacinie średniowiecznej, ponieważ to w łacińskiej szacie językowej przyszło chrześcijaństwo do Europy, a ranga i popularność interesującego nas tekstu liturgicznego sprawiły, że jego tytuł łaciński *Pater noster*, także w formie skróconej do pierwszego wyrazu *pater*, wszedł do leksyki (najpierw religijnej) różnych języków. Obserwowałam rozwój

wtórnych znaczeń w języku polskim, zarysowując też sytuację w języku czeskim, niemieckim i angielskim¹.

Sama forma adresatywna rozpoczynająca *Modlitwę Pańską* ustala relacje między modlącym się a Bogiem, nazywanym *Ojcem*. Żydzi zwracali się w ten sposób do Boga. Jezus zaproponował jednak zwrot nie tak oficjalny, jaki znamy z Biblii i liturgii, lecz nacechowany bliskością, familiarny, taki, jakim małe dziecko nazywa swego ojca: *Tato, Tatusiu*². Biblia ani liturgia tego nie przyjęły – formy te nie były do pogodzenia z ich stylem wysokim. Oto na przykład św. Paweł pisze zmieniając nacechowanie stylistyczne zwrotu z familiarnego na oficjalne – z ekwiwalencją: „otrzymaliście ducha przybrania za synów, w którym wołamy: »Abba, Ojcze!«” (Rz 8, 15; w oryginale: *ἐλάβετε πνεῦμα υἰοθεσίας, ἐν ᾧ κράζομεν, Ἀββὰ ὁ πατήρ*).

Za oryginalny język Nowego Testamentu uznaje się język grecki, chociaż nie był to język Jezusa. Jezus i Jemu współcześni Żydzi mówili po aramejsku, a modlili się liturgicznie po hebrajsku. Od XVI wieku *Pismo Święte* coraz częściej ukazywało się w językach narodowych, ale tekst łaciński, zwłaszcza w wersji *Wulgaty*, ciągle cieszył się popularnością i zasłużoną powagą.

Łaciński tytuł *Modlitwy Pańskiej* – *Pater noster* – już w średniowieczu wykształcił formę złączoną z obu członów, zsubstantywowaną (Gen. *paternostri*), z własnym nowym rodzajem gramatycznym – nijakim. Oprócz znaczenia podstawowego ‘Ojcie Nasz, Modlitwa Pańska’ leksem ten oznaczał także ‘różaniec’ oraz ‘poszczególne paciorki różańca’ (Plezia 1953).

JĘZYK POLSKI

Ojcie nasz jako nazwa podstawowego tekstu modlitewnego nauczanego w wychowaniu chrześcijańskim wiódł w polszczyźnie swój samodzielny żywot

¹ W tym miejscu składam gorące podziękowanie Państwu: dr Marceli Grygerkovej, dr Michaeli Last’ovičkovej, dr. hab. Robertowi Rduchowi i dr. Markowi Kuliszowi za pomoc bohemistyczną, germanistyczną i anglistyczną.

² Wartość zwrotu Jezusa do Ojca można też oddać słowami ‘Tatusiu, dobry Ojcie’. Por. Langkammer 1990, 118.

i nie wykazywał dużej aktywności onomazjologicznej. Jego zasymilowany wariant *pacierz*, motywowany leksemem łacińskim, polszczyzna przejęła z czeskiego już w dobie staropolskiej. Odnotowany jest w leksykonach historycznych jako baza pojęciowa aktywna w procesach metaforycznych i metonimicznych. Maria Karpluk stwierdza w tym wypadku z całą pewnością pośrednictwo języka czeskiego³, który zapożyczył z łaciny pierwszy wyraz *Modlitwy Pańskiej*, i podaje:

PACIERZ 1. ‘nazwa modlitwy „Ojcze nasz”; Oratio Dominica, Pater Noster Stp.’: Śpiejcie pięć Pacierzy, pięć Zdrowych Maryj i jedno Kredo XV ex. Gn ap. 3; Tu się poczyna wykładanie, która Modlitwa boża, pacierz na imię wezwana ca 1500 Rozm 275; ~ 2. ‘w l. mn. PACIERZE: *różaniec*; *legibula* (pl), *pater noster* Stp.’: pacierze, jedny koralowe, a drugie bursztynowe 1493 PF IV 664 (Karpluk 2001, 141).

Już w XVI wieku (a może wcześniej, ale brak poświadczenia) występuje także znaczenie ogólniejsze ‘modlitwa w ogóle’ i ‘czynność modlenia się’, nazywa się tak również ‘koralik do nawlekania’ – w liczbie mnogiej zaś nazwę tę odnosi się do ‘różańca’ oraz do ‘naszyjnika, sznurka koralii’; przenosi się ona też odpowiednio na ‘kręgi’ i ‘kręgosłup’ (SPXVI).

Samuel Bogumił Linde widzi rozwój znaczenia leksemu *pacierz* podobnie. Odnotowuje generalizację (‘każda modlitwa’) i specyfikację (‘pacierze kapłańskie’, ‘książka z tymi modlitwami’); osobno traktuje nazwę przeniesioną na instrument modlitewny ‘koronkę’, z poprzedzającym etapem rozwojowym ‘poszczególny paciorek’, *pacierze wonne* – o przeznaczeniu świeckim, następnie zaś zastosowanie słowa *pacierz* do ‘kręgosłupa’ jako terminu anatomicznego. Dokumentuje też określenia odnoszące się do miary krótkiego czasu, kwalifikacji zdolności intelektualnych (‘doskonale recytować z pamięci’, ‘powiedzieć coś za kimsz czyli z pomocą’, ‘nie mieć własnego zdania’) oraz (za Knapiuszem) do ‘reprimendy’ – kojarzonej z łaciną, nazwą aktu fizycznego ‘natarcia uszu’ oraz (ironicznie?) szczególnego aktu mowy śpiewanej ‘naśpiewać komu’ (SL)⁴.

³ Andrzej Bańkowski (2000, 482) wywodzi *pacierz* od pierwszego słowa *Modlitwy Pańskiej* w wersji niemieckiej, tj. *väter* (z *a* długim).

⁴ Skróty oznaczające słowniki, z których korzystałam przy pisaniu niniejszego artykułu, podaję przy poszczególnych adresach bibliograficznych.

W dalszych opisach leksykograficznych słownika wileńskiego i warszawskiego precyzuje się opis znaczenia uogólnionego w kierunku jego powtarzalności i kolektywności: ‘modlitwy odmawiane codziennie’. W XX wieku znaczenie anatomiczne ‘kręgosłup, grzbiet’ przenosi się jeszcze w dziedzinę wioślarstwa na nazwę charakterystycznego elementu w konstrukcji łodzi (zwanej stąd *pacierzówką*): ‘deska denna ciągnąca się od rufy aż do nosa łodzi jako jej osnowa’ (zob. SWil, SW).

Polszczyzna powojenna w świetle opisów słownikowych nie zna już znaczenia ‘Modlitwa Pańska’. Doroszewski notuje jeszcze – z kwalifikatorami chronologicznymi – znaczenie ‘nagana’ (potem funkcję tę przejmie już tylko leksem łaciński) i ‘element różańca lub koralu; w lm. różaniec’, także dla leksemu *paciorki* ‘różaniec’. Umieszcza ponadto tradycyjne frazeologizmy: *powtarzać co, umieć, znać itp. jak pacierz* ‘umieć, znać itp. co bardzo dobrze, powtarzać płynnie, bezbłędnie’; *powtarzać co jak za panią matką pacierz* ‘powtarzać bezmyślnie cudze zdania; naśladować co bezmyślnie’, a także *jak amen w pacierzu* ‘z całą pewnością, na pewno, bez wątpienia’. Zwrot *dać, powiedzieć komu pacierz* ‘dać reprimendę, złać, natrzeć uszu’ otrzymuje już kwalifikator chronologiczny *przestarz.* Tak kwalifikuje się też znaczenie ‘kręg kręgosłupa, kręgosłup, krzyż’ (choć wyrażenia z przymiotnikiem *stos pacierzowy, kość, kolumna pacierzowa* zachowują znaczenie ‘kręgosłup’). Jako *dawne*, a dziś *gwarowe* określa się znaczenie ‘gałka szklana, drewniana itp. paciorek (zwykle paciorek różańca); w lm: różaniec, koronka’; znaczenie ‘czas potrzebny na odmówienie modlitwy *Ojcze nasz*’ również otrzymuje kwalifikację *dawne* (SJPDor).

W polszczyźnie współczesnej znaczenia leksemu *pacierz* przedstawiam za *Praktycznym słownikiem współczesnej polszczyzny*: 1. ‘u katolików: zbiór najważniejszych modlitw, odmawianych razem lub osobno, indywidualnie lub zbiorowo’; 2. *dawny* ‘umowna miara czasu, równa okresowi potrzebnemu na głośne odmówienie pacierza (w odczuciu mówiącego krótki odcinek czasu); 3. *dawny* ‘kręgosłup’ (PSWP).

Łacińskie wyrażenie *pater noster* odnotowuje leksykografia polska w XIX wieku. Odnajdujemy je w słowniku wileńskim, objaśnione jako nieodmienne, z podaniem genezy łacińskiej, w znaczeniu ‘ojcze nasz’, ze zwrotem opatrzoną kwalifikatorem *figurycznie*: *Powiedzieć komu pater noster* fig. ‘zburzyć, wypalić prawdę’ (SWil).

Słownik warszawski podaje formy zrosnięte – *paternoster*; *paternostry* – w znaczeniu tradycyjnym, derywowanym od nazwy modlitwy: 1. nieodm. ‘pacierz, nagana, bura, słowa prawdy, surowe napomnienie, reprimenda’ oraz w nowym znaczeniu – wkraczającym w dziedzinę techniki, pochodzącym od nazwy różańca: 2. ‘podnośnik: Pater-nostry, czyli tak zwane maszyny do wciągania cegieł na piętra nowowznoszonego gmachu’. Przymiotnik *paternostrowy* (wyprowadzony od *Paternoster*) prezentowany jest w cytacie wskazującym na jeszcze jedno znaczenie techniczne, aczkolwiek w innej dziedzinie (przemysłu cukrowego): *Krajanie cukru w kostki sposobem paternostrowym* (SW).

SJPDor nazwę aktu mowy opatruje dwoma kwalifikatorami stylistycznymi: „paternoster 1. *pot. żart.* ‘surowe napomnienie, nagana’”. Znaczenie techniczne zlokalizowane jest w terminologii górnictwa: „2. *górn.* ‘urządzenie do opuszczania urobku szybkami za pomocą ruchomego łańcucha, do którego przymocowane są w odstępach blachy służące do sypania na nie urobku’ // SWil. <łc. pater noster = ojciec nasz; w 2 zn. – przejęte z nm. Paternosteraufzug>” (SJPDor).

Źródło literackie potwierdza użycie łacińskiego leksemu (oznaczającego modlitwę) nie tylko w funkcji strofującej mowy, ale i kary cielesnej (w rodzaju nijakim): (...) *jeszcze na pożegnanie spódniczkę do góry i wlepię ci po ojcowsku takie „Paternoster”, że przez tydzień nie będziesz miała na czym siedzieć* (Dołęga-Mostowicz, *Prokurator Alicja Horn*).

Techniczne znaczenia latynizmu z biegiem czasu mnożą się i otrzymują szczegółowe opisy:

paternoster 2 (przez niem. *Paternosteraufzug*) 1. techn. ‘dźwig, który ma szereg kabin zawieszonych na dwóch łańcuchach, wprawianych w ruch okrężny wyciągarką łańcuchową: kabiny są otwarte, a wsiadanie i wysiadanie odbywa się w biegu’; 2. *górn...*; 3. wędkarski ‘metoda połowu ryb...’; 4. wędkarski ‘system montowania zestawu do połowu ryb’ – wędka paciorkowa (PSWP).

W historii polszczyzny odnotowano antroponimy *Pacierz* i *Paternoster* (SSNO), *Paciorek* (SEMSNO), *Pater* i *Noster* (SEMSNO), także *Ojczenasz* (NP).

S.B. Linde w swym słowniku umieścił nazwę zawodową *paciornik*, określałą pracownika huty szkła ‘co paciorki robi’ (SL).

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich rejestruje nazwy miejscowe powstałe od interesujących nas nazw modlitwy: derywat toponimiczny *Ojczenaszówka* – wieś w powiecie jampolskim na Podolu (SGKP) oraz *Paternoster* – wyspa na Bałtyku (SGKP).

Jan Stanisław Bystron w *Dziejach obyczajów w dawnej Polsce* (1976, 301) wspomina ulicę *Paternosterstrasse* w średniowiecznym Gdańsku, gdzie mieszkali artyści produkujący różańce.

JĘZYK CZESKI

Czeszczyzna przyswoiła leksem łaciński, dostosowując go do właściwej sobie fonetyki: *páteř* (r.ż.). Staroczeską nazwę *páteř* ('rózaniec', 'ojczenasz'), pochodzącą od *pater noster*, przez podobieństwo przeniesiono na dalsze rzeczy przypominające połączone kuleczki różańca (perły na nici; w ogóle rząd, szereg), przede wszystkim zaś na grzbietową część szkieletu kostnego złożoną z kręgów (ČES)⁵.

Współcześnie *páteř* (r.ż.) to przede wszystkim 'podstawowa część szkieletu kręgowców złożona z kręgów'. W znaczeniach przenośnych funkcjonują frazeologizmy: *mieć krzywy p.* 'być bez charakteru'; *mieć silny, pewny p.* 'być z charakterem'; *człowiek z p.* 'człowiek pewnego charakteru'; *skłaniać p. przed kim* 'korzyć się, poniżać się, kłaniać się'; w znaczeniu bardziej abstrakcyjnym *páteř* to 'główna, najistotniejsza część czegoś; podstawa' (por. SSJČ).

Latynizm *páter* (r.m.) zachowuje się w terminologii kościelnej jako 'tytuł księdza katolickiego' lub 'ksiądz w ogóle' (SSJC). W nowej terminologii medycznawczej funkcjonuje termin *internetová páteř* 'główne linki spajające

⁵ Rzeczownik *paternoster* oznaczał kiedyś 'każdą kuleczkę w różańcu', a potem w procesie metonimii nabrał znaczenia 'cały różaniec'. Po połączeniu odmawiania *Ojczenaszów* i *Zdrowaś* w różańcu od XII wieku zwano tak 'duże kulki, przy których odmawiano *Otče náš*'. Od XV wieku *pater* oznacza 'cały różaniec' (stcz. *páteř*). Stąd zaś przeniósł się na nazwę wszystkiego, co ma podobieństwo do różańca, jak 'sznur nawleczonych koralików' czy 'kręgosłup' (*columna vertebralis*) w anatomii (por. Švestková 1992, 168).

różne części internetu’ (zob. https://cs.wikipedia.org/wiki/Internetov%C3%A1_l_p%C3%A1te%C5%99 [dostęp: 16.06.2016]).

Páternoster (r.m.) ma też znaczenie techniczne ‘rodzaj szczególnego dźwigu o ciągłym ruchu kołowym; wyciąg kołowy; rodzaj dźwigu do nieprzerwanego transportu materiału, np. cegieł itp.’ (por. SSJČ).

Wyrażenie rodzime *otčenáš* używane jest jako nazwa wytworu słownego *Otčenáš* ‘podstawowa modlitwa chrześcijańska zaczynająca się słowami *Otče náš; Modlitwa Pańska*’; dawniej oznaczało także ‘większe ziarnko na różańcu’. Znane są frazeologizmy *umieć co jak otčenáš* ‘dobrze, doskonale, umieć coś poprawnie, sprawnie odmówić’, np. *To trwało, jak by się pomodlić otčenáš* ‘krótko’. Istnieje derywat ekspresywny (zdrobnienie) *Otčenášek* (<http://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=ot%C4%8Den%C3%A1%C5%A1&st=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no> [dostęp: 16.06.2016]). Znane jest także nazwisko o takim brzmieniu.

W języku czeskim słowem *otčenáš* określa się ponadto fundamentalną zasadę w jakiejś dziedzinie, por. frazeologizm *politický otčenáš všech ústavověrných* (1909) (= základ); *otčenáš národní kultury* (= základ).

Wyrażenie *otčenáš* przeniknęło do kultury popularnej jako komponent nazwy piosenki (pieśni) *koňský Otčenáš*. Jej tekst wyraża prośbę starego konia, który zwraca się do człowieka jako swego pana w postawie wierności i oddania.

JĘZYK NIEMIECKI

We współczesnym języku niemieckim wyraz *Paternoster* występuje w dwóch znaczeniach: jako rzeczownik rodzaju nijakiego (*das Paternoster*) oznacza ‘modlitwę *Ojcze nasz*’, natomiast jako rzeczownik rodzaju męskiego (*der Paternoster*) – ‘windę z kilkoma otwartymi kabinami, które poruszają się ciągle w jednym kierunku’. Jest to skrócona forma rzeczownika *Paternosterwerk*, starszego określenia na różnego rodzaju maszyny wyciągające coś z głębi w kopalniach lub zbiornikach wodnych. Jeszcze wcześniej słowem *Paternoster* nazywano różaniec. Podobieństwo maszyn do konstrukcji różańca sprawiło, że przejęły tę nazwę (DGWDS).

W przeszłości słowo *Paternoster* oznaczało w języku niemieckim również ‘grubsze paciorki różańca, przy których odmawiało się tę modlitwę’, z kolei podobieństwo do różańca było przyczyną używania nazwy *Paternoster* w odniesieniu do różnych naszyjników; ponadto nazywano tak: ‘gorszy rodzaj lnu uprawiany w Prusach’ (GKWHM), ‘narzędzie tortur podobne do różańca’ (DRW) oraz ‘ornament używany do ozdoby gzymsów’ (MGK). W starszej, luksemburskiej odmianie języka niemieckiego słowem *Paternoster* określano w żartach duchownych (LWB).

JĘZYK ANGIELSKI

Paternoster to w języku angielskim przede wszystkim 1. ‘Modlitwa Pańska, zwłaszcza w wersji łacińskiej; od pierwszych dwóch słów’; ‘powtarzanie lub recytowanie jej w akcie kultu’ przeniesiono na ‘formę słów powtarzanych jak(o) modlitwa, przekleństwo, zaklęcie’, także ‘bezsensowne bądź nudne recytowanie’. Wyraz ten z dodanym eksponentem krańcowego zła *devil’s paternoster* oznaczał ‘szeptane (mamrotane) przekleństwo, szczególnie do kogoś’⁶. Podobnie jak w innych językach nazywał ponadto ‘jeden z kilku specjalnych paciorków występujących w regularnych odległościach w różańcu w celu wskazywania, że mówi się Paternoster’, stąd także ‘cały różaniec’. Podobieństwo budowy stało się bazą znaczenia ‘wędka paciorkowa’ oraz ‘winda składająca się z serii kabin bez drzwi, poruszających się nieprzerwanie na niekończącym się pasie’ (*paternoster elevator, paternoster lift*).

Wyrażeniem *paternoster-while* określano ‘czas wystarczający do powiedzenia *Paternoster*’. Leksem ten zagościł również w terminologii fizycznej i geograficznej: *paternoster lake* oznacza ‘każde z ciągu jezior w dolinie lodowcowej’ (SOED).

Nazwę *Paternoster* nosiła w średniowieczu ulica w Londynie, nazwana prawdopodobnie od wytwórców różańców (*paternosterers, paternoster makers*) Pa-

⁶ Słownik slangu historycznego podaje następującą definicję tego wyrażenia: ‘a muttering, grumbling; a blasphemous exclamation’ (szemranie, gderanie; bluźniercze zawołanie), zob. PDHS.

ternoster Row. Według innej hipotezy nazwa ta upamiętnia stary obyczaj odmawiania modlitwy *Paternoster* przez uczestników procesji żałobnych przechodzących tędy ku katedrze Świętego Pawła; warto nadmienić, że odnotowano analogiczną nazwę fundowaną przez formułę modlitewną – *Amen Corner* (BDPF).

Oprócz latynizmu *Paternoster* angielski zna jeszcze jego postać skróconą *pater*, używaną w następujących znaczeniach: 1. ‘Paternoster’, 2. dawniej ‘ojciec kościelny lub duchowy’; 3. ‘father’ głównie [joc.&School slang]; b. w *antropologii* ‘ojciec prawny w opozycji do biologicznego’ (SOED).

Dane dotyczące historycznych i współczesnych znaczeń w polszczyźnie, skonfrontowane ze stanem w języku czeskim, niemieckim i angielskim, choć z pewnością niepełne, pozwalają naszkicować pewne uogólnienia. Proponuję syntetyzujące spojrzenie na kształtowanie się kategorii leksykalnych o wspólnym początku sakralnym i w dużej części podobnym rozwoju, według baz pojęciowych: inwokacja do Boga – forma adresatywna → modlitwa Pańska – w każdym języku (*pacierz(e)* – jednostkowej, kolekcji, każdej, stanowej → książki z tymi modlitwami) → nazwa narzędzia modlitewnego – o charakterze chretonimu + ideonimu, zapelatywizowanego

- 1) przez podobieństwo: przedmioty ozdobne *pacierz* ‘naszyjnik’; *Paternoster* ‘ornament gzymsów’ (daw. niem.)
 - terminologia techniczna: *paternoster* – urządzenia techniczne, stosowane w różnych dziedzinach, z liną, kołem, szeregiem kuleczek; podnośnik, winda; rodzaj lnu (gorszy) w pewnej fazie jego obróbki (daw. niem.), narzędzie tortur (daw. niem.);
 - terminologia geograficzna: *paternoster* – układ (linia) jezior (ang.);
- 2) terminologia anatomiczna: *páteř*, *pacierz* – kręg, kręgosłup (czes., pol.) → *pacierz* – element konstrukcji łodzi (pol.);
- 3) terminologia internetowa: *páteř* (czes.);
- 4) nazwy osobowe:
 - zawodowe: *paternoster* – żartobliwa nazwa duchownego (daw. niem.); *pater* (ang., czes.), *paternosterer*, *paternoster maker* (daw. niem.), *paciornik* (daw. pol.);
 - antroponimy: *Paternoster* – przezwisko lub nazwisko (pol.), *Otčenaš*, *Otčenašek* (czes.), *Ojczenasz* (pol.), *Pacierz* (pol.), *Pater* (pol.), *Noster* (pol.), *Paciorek* (pol.);

5) toponimy:

- *Paternosterstrasse* (niem.), *Paternoster Row* (ang.), *Paternoster* – wyśpa; *Ojczenaszówka* – wieś (pol.);
- ideonimy⁷ – nazwy hoteli: *Paternoster* (czes., ang.), nazwa szkoły leczenia naturalnego *Aramejsky Otčenaš* (czes.);
- nazwa biura nieruchomości *Ojczenasz* (pol.) wbrew pozorom nie ma komunikować wartości duchowej (choć może budzić takie skojarzenia), lecz odwołuje się do nazwiska właściciela firmy;

6) „kwalifikatory”, „intensyfikatory”:

- określenie wysokiego stopnia umiejętności: *Otce nas*, *pacierz*;
- określenie krótkiego czasu: *P-while* (ang.), *otčenaš* (czes.), *pacierz* (pol.);
- określenie łatwości dokonania czegoś (pol.),
- doskonała umiejętność zrobienia czegoś (czes.),
- określenie pamięciowego przyswojenia czegoś przez powtarzanie po kimś (czes., pol.);

7) akty mowy:

- modlitwa (ogólnie): *pacierz*, *ojczenasz* (pol.), *ojczenasz* ‘modlitwa innej religii’ (pol.);
- zaprzeczenie modlitwy: *paternoster*, *pacierz* – ostra nagana, bicie (pol.), *devil’s paternoster* – bluźnierstwo, powtarzalna struktura wypowiedzi, bezsensowne, nudne wyliczenie, przekleństwo (ang.), *otčenaš* – *quasi*-modlitwa zwierząt bliskich człowiekowi, np. psów, koni (akt mowy pokornej, z miłością i wiernością);
- trawestacja modlitwy z profanacją: *otčenaš pivni*, polityczna – ze zwrotem adresatywnym do Chaveza (czes.).

Czasem wykładnikiem derywatu jest kategoria gramatyczna – zmiana (ograniczenie) liczby lub rodzaju.

⁷ Ideonimem sensu *stricto* jest nazwa obiektu niematerialnego, indywidualnego, wytworu kultury duchowej (Gajda 1987; Chłędzińska 2000; Kosyl 1983). Hotele są obiektami materialnymi o funkcjach marketingowych, ich nazwy są więc chrematonimami, niewątpliwie jednak pretendują do ideonimów i włączają obiekty nazywane „w szerszy kontekst komunikacyjny” (Duszek 1998, 129) – tu: aksjologiczny.

Istnieją swoiste derywaty tekstu *Modlitwy Pańskiej*, funkcjonujące w literackiej kulturze wysokiej: teksty poetyckie oparte na jej strukturze, z rozbudowywanym każdym wezwaniem – znane także w polskiej literaturze; w modlitewniku patriotycznym z 1861 roku odnalazłam taką modlitwę za Ojczyznę, zatytułowaną *Ojczyzna nasz* (Sobczykowa 2016, 149). Inspirowane *Modlitwą Pańską* są *Modlitwa pokutna bł. Doroty z Mątów* oraz *Otče náš* Leoša Janačka (z inspiracji cyklem malarskim na temat poszczególnych wezwań tej modlitwy). Organizuje się poważne festiwale muzyczne poświęcone tylko wokalnemu realizacjom modlitwy *Ojczyzna nasz* – w różnych stylach, czasach, różnych kompozytorów. Niedawno wprowadzona została w polski obieg publiczny pieśń śpiewana przez Alicję Majewską do słów poematu Karola Wojtyły o tytule incypitowym *Często stamtąd długo na mnie patrzy*, z refrenem wypełnionym wielokrotnie powtarzonym zwrotem inwokacyjnym *Ojczyzna nasz*.

We współczesnej kulturze czeskiej *Ojczyzna nasz* uległo daleko idącemu, różnorodnemu zeświecczeniu: seria piosenek (na podstawie *Nędzników* Victora Hugo) zachowuje jeszcze charakter modlitewny, pojawiają się jednak tak określane piosenki ateistyczne; nazwa wystawy Alfonsa Muchy *otčenás-frantiska-bilka-a-alfonse-muchy*. Szkoła uzdrowienia (skolaprirodniholece-ni) nazwana *Otčenáš aramejský* oferuje program oparty na praktykowaniu różnorodnej duchowości w nurcie *New age*. Popularność uzyskała alternatywna ateistyczna modlitwa wenezuelska skierowana do Chaveza – ze zwrotem *otče náš*. W czeskiej kulturze popularnej związanej z obyczajami piwnymi spotyka się też pewien typ tekstów nazwanych *Pivní otčenáš* – o strukturze nawiązującej do modlitwy *Ojczyzna nasz* (trawestacja). Odwzorowanie struktury najświętszego dla chrześcijan tekstu modlitewnego, sakralizujące piwo budzi niesmak i jest postrzegane jako profanacja (parodia), ponieważ w roli adresata tej pseudomodlitwy stawia się trunek. *Otčenáš konský*, tj. prośba kierowana do człowieka przez zwierzę bliskie mu i służące z oddaniem, przenosi relację człowiek – Bóg na relację zwierzę – człowiek i jest akceptowalna.

Można powiedzieć, że wejście wyrażenia tytułowego w obieg świecki spowodowało jego desakralizację, chociaż w różnym stopniu. Proces ten niemalże nie dotknął polskiej formy rodzimej: notuje się jedynie antroponim *Ojczyznasz* (NP). Nazwy tytułowe modlitw *Paternoster*, *pater* uległy też apelatywizacji.

Określenia urządzeń mechanicznych powstały wskutek podobieństwa do instrumentu modlitewnego o charakterystycznej konstrukcji i wyglądzie – różańca, a także ruchu kołowego (w górę?) kojarzonego z powtarzalnością i wartościowaniem popularnej modlitwy.

Różaniec, nie tracąc swego charakteru religijnego, należał do rzeczy tak blisko z człowiekiem związanych, że stał się podstawą pojęciową w wielu dziedzinach działalności ludzkiej. Zagościł głównie w domenie pracy, i to pracy fizycznej, fundując nazwy pewnego typu dźwigów, pracowników (wytwórców różańców i koralików), dawniej pewnego rodzaju lnu w jednej z faz jego obróbki (regionalnie w Prusach), także ozdób (powszechnie – naszyjników, akcydentalnie – ornamentu architektonicznego). Terminologia geograficzna posłużyła się nazwą różańca (*paternoster*) dla określenia charakterystycznej linii jezior; anatomia (czy może medycyna popularna) nazwała tak kręgosłup, który z kolei ufundował nazwę ważnej w konstrukcji łodzi belki grzbietowej; spośród zajęć rekreacyjnych wymienię wędkarstwo.

Niezwykła, bo religijna nazwa sprzętu technicznego i innych rzeczy wyodrębnianych przez człowieka w życiu codziennym, a nawet naukowym i kulturalnym, u swej genezy stanowi typowy przykład synekdochy. Nie tylko dlatego, że pierwotna inwokacja *Pater noster* dała nazwę całej modlitwie, ale że ta nazwa modlitwy jednostkowej (*Pater noster*) stała się nazwą większej całości utworzonej przez powtarzanie tej modlitwy, w dzisiejszym języku zwanej *różańcem* (staroczeski *páteř*, polskie *pacierz*) (por. Švestková 1992, 168).

Zauważmy, że łacińska nazwa modlitwy, tj. *paternoster*, nabrała nacechowania ujemnego w odniesieniu do czynności mowy, np. w języku polskim znacz. ‘nagana, bura’. Można by sądzić, że stało się to za sprawą łaciny z jej asocjacjami mocy, grozy i powagi, ale w dawniejszej polszczyźnie funkcjonował tak samo polski rzeczownik *pacierz*. W angielskim analogiczna nazwa aktu mowy zbudowana na podstawie *paternoster* uległa krańcowemu przewartościowaniu: otrzymała wyraźny ekspresywny eksponent zła: *devil's paternoster*.

Ojczenasz, *Paternoster*, *pacierz* trafiły do onomastyki: antroponimii (*Ojczenasz*, *Paternoster*, *Pater*, *Noster*, *Pacierz*, *Paciorek*), toponimii (*Ojczenaszówka* – miejscowość w dawnej Polsce) wraz z nazwami ulic: historycznej niemieckiej w Gdańsku (*Paternosterstrasse*) oraz angielskiej (*Paternoster Row*), które fundowane są głównie na nazwie różańca (nazwa ulicy w Londynie ma, jak wspomni-

nałam, motywację dwojaką). Nazwa wyspy *Paternoster*, miejscowości wypoczynkowej w południowej Afryce oraz ideonimy (nazwy hoteli, np. *Paternoster on the Rocks*) bazują na nastrojowych (kontemplacyjnych) konotacjach nazwy modlitwy. Potwierdza to bliskość kultury materialnej i duchowej: „wytwory materialne są też dziełem ducha człowieka” (Dawidziak-Kładoczna 2014, 88).

Nazwa najświętszego tekstu modlitewnego chrześcijan rozprzestrzeniła się i zagnieżdżyła różnorako w kulturze dawnej i współczesnej. Czy należy widzieć w tym procesie jedynie desakralizację? Byłoby to zbyt dużym uproszczeniem. Nazwa modlitwy (*Modlitwy Pańskiej*), przeniesiona na różaniec (narzędzie modlitewne, konkret – rekwizyt powszechnego użytku, o wartości sakralnej mniejszej niż modlitwa), „zniżyła się” do rejonu leksyki potocznej (służącej do nazywania i definiowania), podręcznej – niezbędnej do myślenia człowieka o świecie i tym, co go przekracza – za pomocą formuł religijnych i słownictwa religijnego. W języku czeskim rozpowszechniły się różne zde-sakralizowane użycia rodzimego tytułu *Modlitwy Pańskiej*, tj. *Otče náš*. Pol-szczyźnie tak się nie stało.

Modlitwa *Ojcie nasz*, po łacinie nazywana *Pater noster*, należy do cennego depozytu europejskiej wspólnoty ducha, przekraczającej ograniczenia etniczne. Wspólne cechy rozwoju jej łacińskiej formuły inicjalnej rysują się nie tylko w obrębie języków i kultur spokrewnionych typologicznie czy genetycznie, jak polski i czeski, ale i niespokrewnionych, jak słowiańskie i sąsiadujący niemiecki, czy też oddalony terytorialnie angielski.

Myślenie o zjawiskach i urzędzeniach tego świata za pomocą pojęć religijnych zakłada religijność nosicieli języka i uczestników kultury, zżycie się z obyczajem religijnym i religijną wizję rzeczywistości – wspólnotę aksjologiczną, której świadectwem jest odziedziczone i funkcjonujące słownictwo. W jakimś stopniu pozostawia też ślad *sacrum* na wytworach ludzkiego umysłu i rąk.

BIBLIOGRAFIA

- Adelung J.C., 1793–1801, *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten, besonders aber der oberdeutschen* (GKWHM), Leipzig.
- Bańkowski A., 2000, *Etymologiczny słownik języka polskiego*, t. 2, Warszawa: PWN.

- Borowski A., 1999, *Ojciec nasz...*, w: Borowski A., Kontkowski J.L., Szymanek Z., *Ojciec nasz*, Kraków: Wyd. WAM.
- Chlebowski B., Walewski W., red., 1886, *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich* (SGKP), t. 7, Warszawa: nakł. F. Sulimierskiego i W. Walewskiego.
- Chłądzyńska J., 2000, *Analiza tytułów czasopism polskich*, „Onomastica”, nr 45.
- Cieślíkowa A., 2000, *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych* (SEMSNO), cz. 1, *Odapelatywne nazwy osobowe*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Cieślíkowa A., 2002, *Słownik etymologiczno-motywacyjny staropolskich nazw osobowych* (SEMSNO), cz. 7, *Suplement. Rozwiązanie licznych zagadek staropolskiej antropimii*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Dawidziak-Kładoczna M., 2014, *Syntaktyczne ukształtowanie tytułów tekstów naukowych*, „Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie. Językoznawstwo”, z. 10.
- Deutsches Rechtswörterbuch* (DRW), 1914–2015, Weimar.
- Doroszewski W., red., 1964, *Słownik języka polskiego PAN* (SJPDor), t. 6, Warszawa: PWN.
- Duden – Das große Wörterbuch der deutschen Sprache* (DGWDS), 1999, Mannheim.
- Duszek A., 1998, *Tekst, dyskurs, komunikacja międzykulturowa*, Warszawa: PWN.
- Gajda S., 1987, *Społeczna determinacja nazw własnych tekstów (tytułów)*, „Socjolingwistyka”, nr 6.
- Havránek B., red., 1989, *Slovník spisovného jazyka českého* (SSJČ), t. 4, Praha: Academia.
- Karłowicz J., Kryński A., Niedźwiedzki W., red., 1908, *Słownik języka polskiego* (SW), t. 4, Warszawa: nakł. prenumeratorów i kasy im. Mianowskiego.
- Karpluk M., 2001, *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*, Kraków: Wydawnictwo Naukowe DWN.
- Kosyl C., 1983, *Forma i funkcja nazw własnych*, Lublin: Wyd. UMCS.
- Langkammer H., 1990, *Słownik biblijny*, Katowice: Księgarnia św. Jacka.
- Linde S.B., 1858, *Słownik języka polskiego* (SL), t. 4, Lwów: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Luxemburger Wörterbuch* (LWB), http://engelmann.uni.lu:8080/portal/WBB2009/LWB/wbgui_py?mainmode=&lemid=&prefix=a&mode=&openwb=1 [dostęp 16.06.2016].
- Meyers Großes Konversationslexikon. Ein Nachschlagewerk des allgemeinen Wissens*, <http://www.retrobibliothek.de/retrobib/stoeborn.html?werkid=100149> [dostęp 16.06.2016].
- Nagórko A., red., 2012, *Wortsemantik. Zwischen Säkularisierung und (Re)Sakralisierung öffentlicher Diskurse*, Hildesheim–Zürich–New York: Georg Olms Verlag.
- Nagórko A., red., 2014, *Sprachliche Säkularisierung. Semantik und Pragmatik*, Hildesheim–Zürich–New York: Georg Olms Verlag.
- Partridge E., 1980, *The Penguin Dictionary of Historical Slang* (PDHS), Harmondsworth: Penguin Books.
- Plezia M., red., 1953 i nast., *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, Wrocław: PWN.
- Rejzek J., 2015, *Český etymologický slovník* (ČES), Praha: Leda.

- Room A., rev., 1999, *Brewer's Dictionary of Phrase and Fable* (BDPF), Cassell.
- Rymut K., 1991, *Nazwiska Polaków* (NP), Wrocław–Warszawa–Kraków: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Shorter Oxford English Dictionary* (SOED), 2002, Oxford: Clarendon Press.
- Sobczykowa J., 2016, *Okruchy ducha ręką zbierane. O pewnym modlitewniku z 1861 roku*, w: Żurawlew T., Jachimowicz A., red., *Spotkanie z kulturą duchową. Studia interdyscyplinarne*, Wrocław: Oficyna Wydawnicza Atut, Wrocławskie Wydawnictwo Oświatowe.
- Švestková L., 1992, *Páternoster*, „Naše řeč”, r. 75, č. 3, <http://nase-rec.ujc.cas.cz/archiv.php?art=7084> [dostęp: 16.06.2016].
- Taszycki W., 1974–1976, *Słownik staropolskich nazw osobowych* (SSNO), Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Zakład Narodowy im. Ossolińskich.
- Wilczewska K., red., 1995, *Słownik polszczyzny XVI wieku* (SPXVI), t. 23, Warszawa: Wyd. IBL.
- Zdanowicz A. i in., 1861, *Słownik języka polskiego* (SWil), Wilno: staraniem i kosztem M. Orgelbranda.
- Zgółkowska H., 2000, *Praktyczny słownik współczesnej polszczyzny* (PSWP), t. 27–28, Poznań: Wyd. Kurpisz.

Joanna Sobczykowa

PATER NOSTER. FROM THE BIBLE TO EUROPEAN LANGUAGES AND CULTURES

The article presents genesis, semantics and pragmatics of the title of the most important Christian prayer and its history in some European languages: Latin, Polish, Czech, German and English. The author of the article observes the process of desacralization and the interesting phenomena in between *sacrum* and *profanum*, spiritual and material elements. It describes a European community of spirit documented by the lexis evolution.

Keywords: prayer, axiology, desacralization, community of a spirit